

Zonderlinge en bijzondere Gentse plaatsnamen

DAMPOORT, OKTROOIPLEIN EN OKTROOIDOORGANG

Luc Devriese

De Gentse Dampoort: alom bekend en... weinig bemind. Toch is het zeker de moeite waard om het verhaal achter die stadspoort even te bekijken. Daarvoor kunnen we twee redenen aanhalen. Het is om te beginnen de enige poort die nu nog de fysieke indruk geeft van een overwelfde, dikwijls niet zonder moeilijkheden toegankelijke stadspoort. Het is een wat misleidende reden want dat uitzicht heeft ze louter en alleen te danken aan de spoorwegviaduct (en aan het drukke hedendaagse gemotoriseerd verkeer, uiteraard). Die constructie kwam er pas in 1907 - 1909 en was bedoeld om de zware en gevaarlijke verkeershinder te vermijden veroorzaakt door de tot dan toe gelijkgrondse treinsporen.

Stadstollen of ‘octrooien’

De tweede reden betreft de verwijzingen naar het in 1860 verdwenen octrooi-systeem die daar te vinden zijn: het Oktrooiplein en de Oktrooidoorgang. In deze bijdrage en een volgende over de benaming Tolhuis willen we speciaal aandacht besteden aan dit aspect van de toegangen tot de stad.

Stedelijke tolheffingen kennen we vanaf het moment dat de stadsrekeningen bewaard bleven (in Gent: 1280, ‘vanden porten’) tot aan de afschaffing in 1860 van deze belastingen die toen octrooien, stadsoctrooien genoemd werden. Ze werden geheven op allerhande waren op de waterwegen en aan de stadspoorten bij het inbrengen en in mindere mate ook bij het uitvoeren er van (afb. 1 en 2).

Wat zijn tolleren? Het schijnbaar volbloed Nederlandse of Germaanse woord tol is eigenlijk Grieks, afgeleid van een woordstam die ‘dragen’ of ‘wegen’ betekent. Via het Latijnse ‘teloneum’ kwam het tot ons. Het is een belasting op gebruiksgoederen die zich onderscheidt van andere doordat ze specifiek de goederen treft die een bepaald punt / plaats moeten passeren. Ze kon slechts geheven worden mits toelating van de landsheren (de graven en hun hertogelijke, koninklijke en keizerlijke opvolgers: de centrale overheden), die trouwens rechtstreeks of onrechtstreeks een daaraan verbonden toelage inden.

Deze heren beschouwden zichzelf altijd al als eigenaars van water, wind en woeste ongebruikte gronden. Ze hieven zelf tollën, gaven die in leen aan hun getrouwen of lieten die afkopen. In Gent kenden we bv. de tol van Ayshove op de Leie. Na de ferme klappen die de stedelijke autonomie vooral in de jaren 1500 kreeg, waren de stadstollen strikter dan voordien gebonden aan toestem-

LYSTE

Omme van nu voortz gheheben ende ghecollecteert te Werden

op diverse Waeren ende Coopmanschappen / ten incommen en
uytbarin deser Stede / naer uyt-wyfen der specificatie hier naer
volghende / in guldens / stuivers ende grooten blaems :
mits welcken te nieuwen ghebaen ende gecasseert worden
alle voorszgaende Uysfen / vande incommende ende uyt-
gaende Goedinge / alhier te voren ghelicht / ingaende
den vierden Decembz M. D. Lxxxiij.

TE GHENDT,
Ghedrukt by Bauduyn Manilius, woouende inde
witte Dophe / Anno 1664.

Afb. 1. Titelblad van een gedrukte lijst uit 1664 van tolbedragen geheven op koopwaren in of uit de stad gevoerd. De lijst van tollën op ingevoerde waren omvat 14 pagina's, die van de 'uyt-varende coopmanschepe' slechts drie. In de verantwoording wordt aangegeven dat deze belastingen nodig zijn om de 'grootte onkosten' te betalen 'vander oorloghe' gevoerd door het landsbestuur. De centrale besturen besteedden in die tijd bijna uitsluitend geld aan oorlogsvoering en hofhouding. De belastingen werden niet centraal geïnd, maar via steden en plattelandslokaliteiten die vooral belastingen op gebruiksgoederen inden.

Visch.

Visch / stapel visch ofte lenghen / de hondert stucken	_____	viij stuy.
Ghesauten visch of aberdaen / de tonne	_____	x stuy.
Stockvisch / de hondert ponden	_____	ij stuy.
Salm wt Hollandt / de tonne	_____	j guld. viij stuy.
Noorsche ende Schorse / Moscovitische ende dier ghelijcke Salm / de tonne	_____	xx stuy.
Syrot / elck stroo	_____	v stuy.
Coelvisch / het hondert	_____	v stuy.
Hoofden ende ghesauten Celbut / de tonne	_____	j stuy.

Afb. 2. Een voorbeeldje van de toltarieven in 1664 voor ingevoerde vis.
De afkorting Stuy (niet Stup!) betekent 'stuiver' (2 groten Vlaams) Ter vergelijking:
het zomerdagloon van een 'gezel' uit het bouwvak bedroeg toen ongeveer 25 stuivers,
dat van een meester 30 en van een 'diender' 15 stuivers.

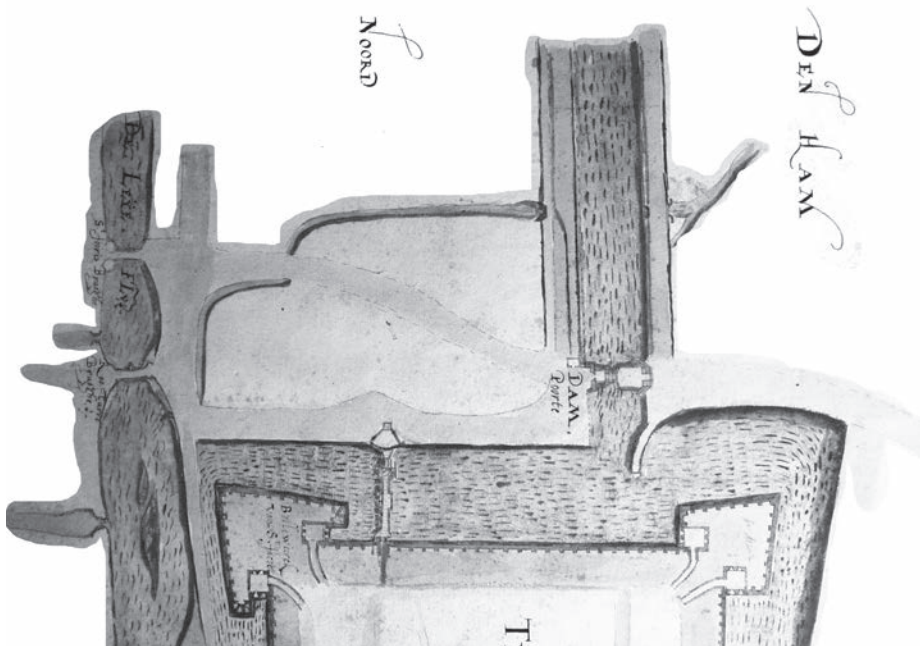
ming van de centrale overheid. Vandaar misschien dat het woord octrooi in de 19de eeuw bij de stadspoorten algemeen gebruikt werd in de betekenis van tol. In het Frans kwam octroy in de 17de eeuw in gebruik in de betekenis van stadstol en meer dan waarschijnlijk werd het woord in onze taal aan het Frans ontleend (uit octroyer: toekennen, uit het Latijn auctorare: garanderen, autoriseren, toelaten).

Een opvolger van middeleeuwse poorten

Voor het zover kwam was er al heel wat gebeurd in Gent in het algemeen en aan de Dampoort in het bijzonder. Bij de aanleg van de minder uitgestrekte stadsomwalling in de jaren 1577 - 1584 verloren de poorten van de zeer wijde 14de-eeuwse vesten zo goed als helemaal hun verdedigingsfunctie in de nieuwe vestgordel met bastions, maar de buitenpoorten die na de omvorming overbleven, werden onverminderd verder gebruikt voor tolheffing. De Spitaal- en Dendermondse poorten werden afgebroken en vervangen door één enkele

poort: de Dampoort (afb. 3). Ons verhaal begint in de periode na 1780 waarin de stadsomwalling haar militaire functie helemaal verloor maar als tolgrens behouden bleef.

Nadat de stadsvesten (min of meer) geslecht waren bleef er rondom de stad een fysieke grens bestaan. Behalve aan de te hoge Blandijnberg was die opgebouwd uit omgevormde stadsgrachten. De bekende stadskarta van Saurel uit 1841 (verkrijgbaar à 3 euro in het DSMG documentatiecentrum, Begijnhof, Sint-Amandsberg) geeft daar een goed idee van. Aan de toegangswegen werden nieuwe, eenvoudiger poorten opgetrokken met hekkens en kleine wachthuisjes. Men had het over de octrooi-poorten. Bij de Belgische omwenteling waren er nog zeven. Lang bleven de nieuwbakken octrooi-poorten niet bestaan. In 1860 was het amen en uit met de ‘octrooien’. Niemand was er rouwig om, wel integendeel... maar intussen waren er natuurlijk al heel wat nieuwe vormen van belastingheffing en -inning in gebruik gekomen. De centrale overheid had voldoende mogelijkheden ontwikkeld om zelf belastingen te heffen en de opbrengst daarvan in zekere mate te verdelen over steden en gemeenten.

Afb. 3. De Nieuwe Langen Dam met de ‘Dam poorte’ in 1590 (detail uit een plan van Jan de Buck, Stadsarchief Gent, reeks 98 nr. 1). Dit is de voorloper van de huidige Keizer Leopoldstraat (begindeel) en de tweede helft van de Dampoortstraat.

Waarom Dam?

Vooraleer we de omvormingen van de Dampoort tot octrooiport in meer detail bekijken, nemen we de naam Dampoort onder de loupe. Wat is er bijzonder of zelfs zonderling aan die ons zo vertrouwde naam?

Die poort kwam er in 1566, het jaar van de eerste Beeldenstorm, het zogenaamde Wonderjaar. Misschien is het daarom dat ze eerst nog als de Geuzenpoort aangeduid werd. De nieuwe poort was de opvolger van de hierboven al even aangehaalde verder buiten het stadscentrum gelegen Spitaal- en Dendermondsepoorten. Deze middeleeuwse constructies waren door de introductie van zwaarder geschut moeilijk verdedigbaar geworden.

Die 16de-eeuwse poort moet je niet bij de spoorviaduct of de zwaairom gaan zoeken, maar aan de Dampoortstraat tussen de stadsring en de Bastionstraat. Ze werd gebouwd op de 'Nieuwen Dam' (afb. 3). Die lag in het verlengde van de huidige Steendam, destijds ook wel eens nader omschreven als 'Korte Steendam'. Het was de opvolger van de 'Lange (Steen)dam' die halverwege de jaren 1500 plaats moest ruimen voor de bouw van het Nieuw Kasteel, later Spaans Kasteel genoemd.

Aan die ooit erg belangrijke dam doorheen overstromingsgevoelige meersen hebben we de naam Dampoort te danken. Die is dus niet afgeleid van de spoordam of spoorberm, nauwelijks iets meer dan een eeuw oud, wel van de veel oudere (Steen)dam waarvan de vroegste vermelding uit 1270 dateert. Ook andere stadspoorten waren op of tegen versterkte dammen gebouwd: de Brabantpoort (Braempoot) op de Brabantdam, de Vijfwindgatenpoort op het verlengde daarvan (de dam te Hooie, nu Lange Violettestraat), de Brugse- of Waalpoort op de Waldam in het Broek. Misschien is het niet overbodig hierbij aan te stippen dat het woord 'dam' in Gent in de eerste plaats een verhoogde weg aanduidt, een damweg in overstromingsgevoelige zones.

Tot in de jaren 1900 was ook de benaming Antwerpse poort (Porte d'Anvers) in gebruik. 'Dampoort' of 'aan de Dampoort' duidde vanaf de jaren 1600 ook de hele zone aan en dat bleef zo tot op het moment dat de verhoging van de spoorberm met bijhorende 'gaten' opnieuw de indruk van een poort creëerde. De damnaam zat voortaan stevig vast gebeiteld in het collectieve weten... zoals niet zelden ook het spitsuurverkeer in die buurt.

Twee opeenvolgende octrooiportten

De herinnering aan het systeem van de stadsoctrooien bleef enkel aan de Dampoort doorleven in de plaatsnamen in haar omgeving. De poort uit 1666 die fysisch ook al een tolpoort was, veel meer dan een verdedigingspoort,

werd in 1781 - 1782 afgebroken en vervangen door een bouwsel dat totaal ongeschikt was om belegeringen te doorstaan, maar dat wel nog steeds imposant was. De stadsbestuurders wilden duidelijk indruk maken op de reizigers en de potentiële smokkelaars. Het was een voor die tijd typische octrooiport (afb. 4).

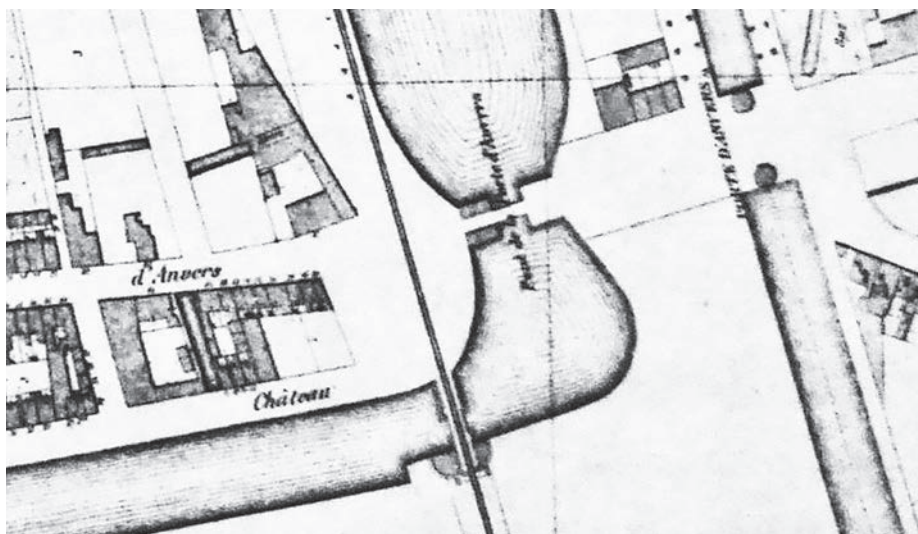

Afb. 4. De octrooiport in 1781 opgetrokken in de huidige Dampoortstraat tussen de Bastionstraat en de huidige stadsring (Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer).

Ze was maar een kort leven beschoren. Na het graven in 1828 van een verlening tot aan de Dampoort als haven voor het kanaal Gent Terneuzen (nu de 'Oude Dokken') werd de nieuwe haven verbonden met de Neerschelde en het Visserijkanaal in wat actueel de jachthaven Portus Ganda uitmaakt. De 16de-eeuwse stadsgracht bij de toenmalige Dampoort ter hoogte van de huidige Warandestraat werd opgevuld en de nog geen halve eeuw oude tolpoort in de Dampoortstraat (in die tijd rue d'Anvers) verdween.

De grote havenwerken hadden een nieuwe waterbegrenzing van het stadstolgebied Gent geschapen en de octrooidoorgang moest daarin geïntegreerd wor-

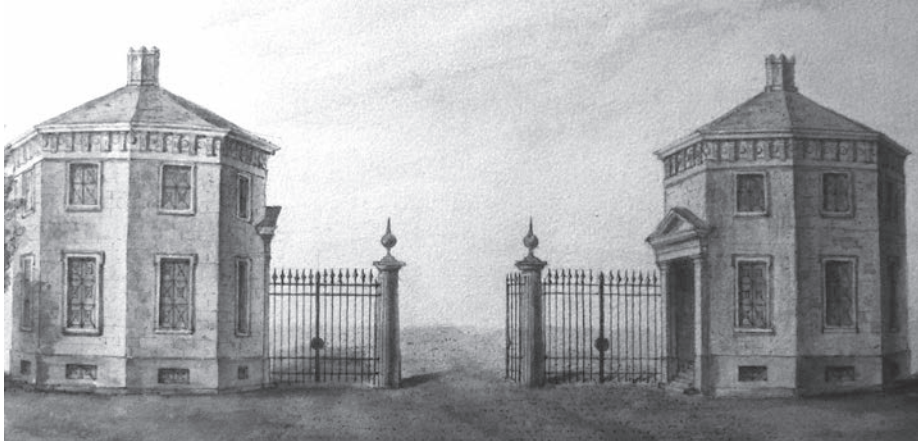
den. Een constructie vond in 1835 een geschikt plekje op een brug over een ontwateringsgracht enkele tientallen meter oostelijk van het pas gegraven dok (afb. 5). Die gracht in het tracé van de huidige Koopvaardijlaan was eigenlijk de verlegde en rechtgetrokken buitengracht van de stadsvesten, maar hij werd meestal (foutief) als Rietgracht aangeduid. Hekkens werden aangebracht tussen twee losstaande achthoekige paviljoentjes naar ontwerp van Louis Roelandt (afb. 6). Het ene gebouwtje werd in gebruik genomen als kantoor voor de octrooiformaliteiten, in het andere vonden de poortwachters een onderkomen.

Afb. 5. Detail uit de kaart van Gérard (1855, kopie in DSMG, Sint-Amansberg). Na het verdwijnen van de eerste octrooipoort in 1828 werd de Dampoortstraat verlengd tot voorbij de brug over de waterverbinding tussen het dok en het De Pauwvaardeke. De achthoekige basis van de twee paviljoentjes van de Porte d'Anvers (Dampoort) rechtover die brug zijn strategisch gesitueerd op een tweede doorgang over de stadsgracht die het Gentse octrooigebied in die zone afsloot. In het bouwblokje tussen de aanduidingen (rue) d'Anvers en Chateau is nog een restje te zien van de oude vestinggracht bij de 16de-eeuwse Dampoort die daar net binnen lag.

De poort stond op het huidige **Oktrooiplein** rechtover de **Oktrooidoorgang**. Die 'doorgang' is een van de vier 'Dampoortgaten' welke allen een verschillende officiële naam hebben. Deze met de 'octrooinaam' is de voor privéwagens bestemde passage die je moet nemen als je van Sint-Amansberg naar het stadscentrum rijdt (afb. 7 en 8). De correcte benaming van de beruchte

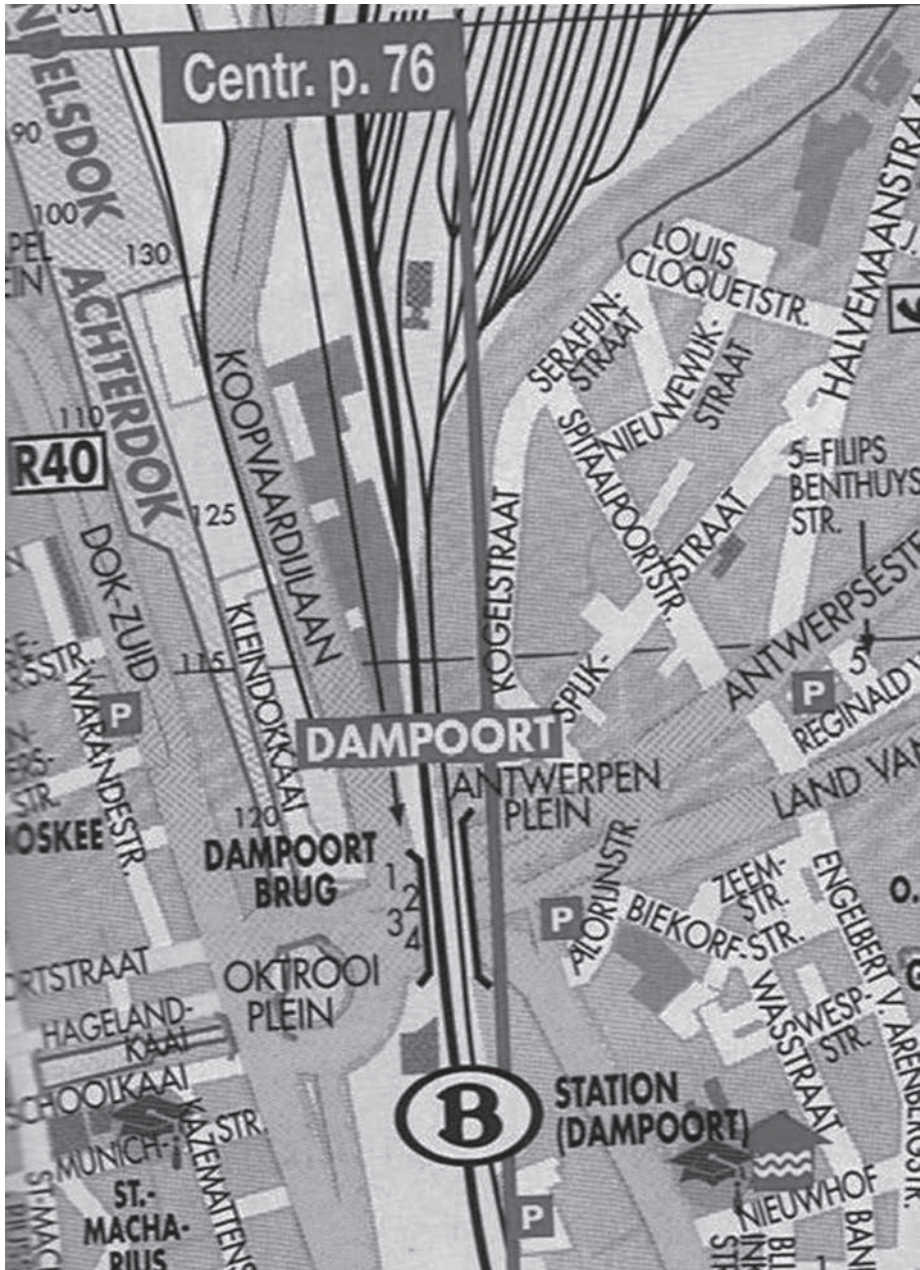
Dampoortrotonde is Oktrooiplein (officieel met 'k'). Dat is ook het adres van het actuele Dampoortstation en de bijhorende parking. Mocht je de Koopvaardijlaan, die de Dampoort verbindt met de Afrikalaan door trekken dan zou je grondvesten van de tweede octrooiport daarop vinden, ongeveer rechtover de Oktrooidoorgang. Grondvesten... als ze nog bestaan...

Afb. 6. De tweede octrooiport gebouwd na het graven van het dok bij de Dampoort. Ter hoogte van het huidige Oktrooiplein realiseerde Roelandt in 1835 een klein maar toch monumentaal ontwerp met twee achthoekige paviljoenen. (Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer).

Afb. 7. De Oktrooidoorgang anno 2014 met een heel bekend stukje Gentse skyline en daartussen het drukke Oktrooiplein.

Afb. 8.

Actuele wegenkaart van de Dampoortbuurt. De Oktrooidoorgang is het 'Dampoortgat' nr. 2.

Deze laatste nieuwe poort werd niet altijd als Dampoort aangeduid. Men wist nog heel goed dat de afgebroken ‘echte’ daar niet stond. Het in de Gentse context nogal speciaal uitziend ensemble van Roelandt werd vermoedelijk als een soort ‘landmark’ ervaren voor de buurt. Hoewel het bouwwerk slechts 25 jaar in gebruik bleef, moet het indruk gemaakt hebben. Vandaar wellicht dat de octrooinamen precies daar bleven doorleven en elders niet.

Met dank aan Frank Gelaude

Meer lezen, meer weten

Over de achtergrond van de stadstollen in de middeleeuwen en het onderscheid met andere vormen van ‘ongeld’ (belasting op gebruiksgoederen) zie: Van Werveke, H. (1932), *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*, Brussel, Koninklijke Academie, p. 28-29. Op p. 206 een onvolledige lijst met belaste goederen in de late middeleeuwen.

Meer over de situatie aan de Dampoort bij Devriese, L. (2012), De Rietgracht: Grens van het Gentse Vrije. Sint-Amansberg als voorbeeld. In: *Jaarboek Oost-Oudburg*, jg. 49, p. 170-171; idem (2007), Naar het Gentse stadscentrum via Sint-Baafsdorp en Dampoort. Ibidem, jg. 44, p. 179-200; idem (2013), Een nieuwbouwwijk voor proleten aan de Dampoort (1782 - 1786). Ibidem, jg. 51, p. 82-104; H.D.S. (Hippolyte De Schrijver). *Sint-Amansberg en de Negenmeimarkt (1540 – 1940)*, zonder jaartal, p. 9-10.

Wie meer achtergrond en meer details wil opzoeken over de stadspoorten, verwijzen we naar onze artikelenreeks daarover in *De Heraut*, het verdwenen tijdschrift van de Gidsenbond. In het bijzonder naar ‘Naamsveranderingen van Gentse stadspoorten. Deel 2. Twee dammen en één poort’. In: *De Heraut*, Gent, 2007, jg. 42 nr. 4, p. 3-10.

Over de samenvloeiing van de rivieren: Gelaude, F., Devriese, L. (2008), De Vlaamse vallei en haar rivieren. In: *Jaarboek Oost - Oudburg*, jg. 45, p. 249-260; Devriese, L., Gelaude, F. (2008), Schelde en Leie. Wie mondt uit in wie en waar? Ibidem, jg. 45, p. 261-300; Gelaude, F. (2010), Waterbeheer in een middeleeuwse grootstad: stuwen en dammen te Gent (12de - 14de eeuw). In: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, Academia Press, Gent, p. 22 -52.